

แนวคิด ทฤษฎี เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดทางสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของการสื่อสาร

การสื่อสาร คือ ระบบกลไกทางสังคมที่เข้ามามีอิทธิพลเหนือมนุษย์ ตั้งแต่ครั้งอดีตกาล และส่งผลมาสู่ยุคปัจจุบัน นอกเหนือจากปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมแล้ว มนุษย์เริ่มสังเกตเห็นถึงคุณประโยชน์ของการสื่อสาร โดยหันมาให้ความสนใจ และเตรียมความพร้อมทุก ๆ ด้าน เพื่อนำไปสู่ระบบสังคมข่าวสารต่อไป ด้วยเหตุนี้ การสื่อสาร จึงนับเป็นส่วนหนึ่งของวิชาสังคมศาสตร์ ซึ่งเนื้อหามักเกี่ยวข้องกับมนุษย์ที่อยู่รวมกันเป็นสังคม โดยอาศัยทฤษฎีของการสื่อสาร เข้าไปอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม อันเป็นผลกระทบที่เกิดจากบทบาท และภารกิจของการสื่อสาร

หน่วยงานต่าง ๆ จึงสังเกตเห็นบทบาทหน้าที่ของการสื่อสาร และได้เริ่มศึกษาวิเคราะห์บทบาทดังกล่าวอย่างจริงจัง ดังตัวอย่างเห็นได้จากในปี ค.ศ.1980 คณะกรรมการแม็คไบริด ได้ทำการวิเคราะห์ถึงบทบาทหน้าที่ของการสื่อสารไว้ 8 ประการ คือ (อ้างใน จิตตนา หนูณะ 2533 : 21)

1. การให้ข่าวสาร (Information) หมายถึง การเก็บ การรวบรวม การประมวลและเผยแพร่ข่าว ข้อมูล ข้อเท็จจริง และข้อคิดเห็น เพื่อจะยังผลให้เกิดความเข้าใจ และมีปฏิกริยาอย่างถูกต้อง ตามภาวะบุคคล สภาพแวดล้อมสังคม และนำไปสู่การตัดสินใจที่ถูกต้อง
2. การสังคมประกิต หรือสังคมกรรภ์ (Socialization) ได้แก่การได้มาซึ่งความรู้ ความเข้าใจที่จะทำให้บุคคลดำเนินชีวิตอย่างมีประสิทธิภาพ ในฐานะสมาชิกของสังคมช่วยให้เกิดสำนึก ในการอยู่ร่วมสังคมกับบุคคลอื่น ซึ่งจะนำไปสู่การร่วมมือร่วมใจกัน เพื่อผลประโยชน์ของส่วนรวม
3. การกระตุ้นเร้า (Motivation) หมายถึงการส่งเสริมสนับสนุนให้ไปสู่เป้าหมายระยะสั้นและระยะยาวของสังคม และกระตุ้นให้คนเกิดความมานะพยายามและตัดสินใจเลือกแนวทางและพฤติกรรมที่จะนำไปสู่เป้าหมาย ที่ยินยอมพร้อมใจกันกำหนดไว้แล้ว
4. การถกเถียงอภิปราย (Debate and Discussion) คือการแลกเปลี่ยนข้อ

เท็จจริง และข้อคิดเห็น ระหว่างฝ่ายต่าง ๆ ในสังคม เพื่อก่อให้เกิดความตกลงยินยอม ที่มีผลดีต่อส่วนรวม รวมทั้งการแสวงหาพยานหลักฐานมากระตุ่น ให้สาธารณชนสนใจ และให้ความร่วมมือในกิจกรรมของส่วนรวม ไม่ว่าในระดับท้องถิ่น ระดับชาติ หรือ ระดับนานาชาติ

5. การให้การศึกษา (Education) คือการสื่อสารที่เข้ามาช่วยถ่ายทอดวิชาความรู้ทำให้เกิดพัฒนาสติปัญญา อุบนิสัย ทักษะและสมรรถภาพของบุคคล ตลอดจนทุกช่วงเวลาของชีวิต

6. การส่งเสริมวัฒนธรรม (Cultural Promotion) หมายถึงการเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรม เพื่อธำรงรักษาไว้ ซึ่งมรดกที่ตกทอดมาจากบรรพบุรุษ และการพัฒนาวัฒนธรรม โดยการส่งเสริมสติปัญญา และจินตนาการของปัจเจกชน รวมทั้งกระตุ้นความต้องการ และความคิดสร้างสรรค์ในสุนทรียภาพ

7. การให้ความบันเทิง (Entertainment) คือการถ่ายทอดแพร่กระจายผลงานทางการละครเพื่อนำ วรรณกรรม ดนตรี การละเล่น และศิลปะต่างๆ โดยอาศัยเครื่องหมาย สัญญาณ สัญลักษณ์ เสียง และภาพ ทั้งนี้เพื่อความสนุกสนาน รื่นเริง และการพักผ่อนหย่อนใจ

8. การบูรณาการ (Integration) คือการให้บุคคล กลุ่มและประชาชนได้รับรู้ข่าวสารที่มีความหลากหลาย จำเป็นต่อการเพิ่มพูนความรู้ และความเข้าใจซึ่งกันและกัน ในแง่ของการดำรงชีวิต ทักษะและความสัมพันธ์ของผู้อื่นในสังคมด้วย

กล่าวได้ว่า การสื่อสารเป็นกลไกทางสังคมที่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับสังคมมนุษย์ ด้วยเหตุดังกล่าว ก่อให้เกิดแนวทางการศึกษาวิชาการทางด้านการสื่อสารอย่างจริงจัง ดังปรากฏหลักฐานและเชื่อแน่ว่าวิชาการทางด้านการสื่อสาร คงเริ่มมีมานานพร้อม ๆ กับชาติพันธุ์มนุษย์ แต่เท่าที่มีหลักฐานปรากฏให้เห็นการสื่อสารมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ตั้งแต่ครั้งยุคกรีกรุ่งเรือง หลังจากนั้นสองพันปี มหาวิทยาลัยในประเทศเยอรมันได้ยอมรับและพัฒนาความรู้ทางด้านการสื่อสาร เข้าไว้ในระดับอุดมศึกษา ในขณะที่เดียวกันในประเทศอังกฤษ วิชาการสื่อสารเป็นการศึกษาในระดับประกาศนียบัตร จวบจนกระทั่งกลางศตวรรษที่ 18 มหาวิทยาลัยในสหรัฐอเมริกา ได้เปิดสอนและจัดระบบการศึกษาทางด้านนี้อย่างจริงจัง จนเจริญเติบโตอย่างเต็มที่ และก้าวเข้าสู่ระบบการศึกษา เทคโนโลยีแห่งการสื่อสารยุคใหม่ และขยายกว้างจนกลายเป็นการสื่อสารมวลชนในที่สุด

หลังจากปี ค.ศ. 1950 เป็นต้นมา ความเจริญของสื่อมวลชนทุกแขนงได้แพร่ขยายไปทั่ว ทำให้มนุษย์ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของสื่อมวลชน ยิ่งการพัฒนาเทคนิคด้านการผลิตที่ทันสมัยมากขึ้นเท่าใด ยิ่งทำให้สารต่าง ๆ ที่มาจากสื่อมวลชนน่าเชื่อถือ และเกิดการคล้อยตามมากยิ่งขึ้น

เท่านั้น ความรับผิดชอบของสื่อมวลชน จึงเป็นเรื่องสำคัญที่จะให้คุณหรือโทษกับผู้รับสารได้เสมอ จนกล่าวได้ว่า วิชาการสื่อสารจึงมักศึกษาถึงผลกระทบที่มีต่อผู้ชมและสภาพแวดล้อมทางสังคม เช่น วัฒนธรรมหรือค่านิยมต่าง ๆ

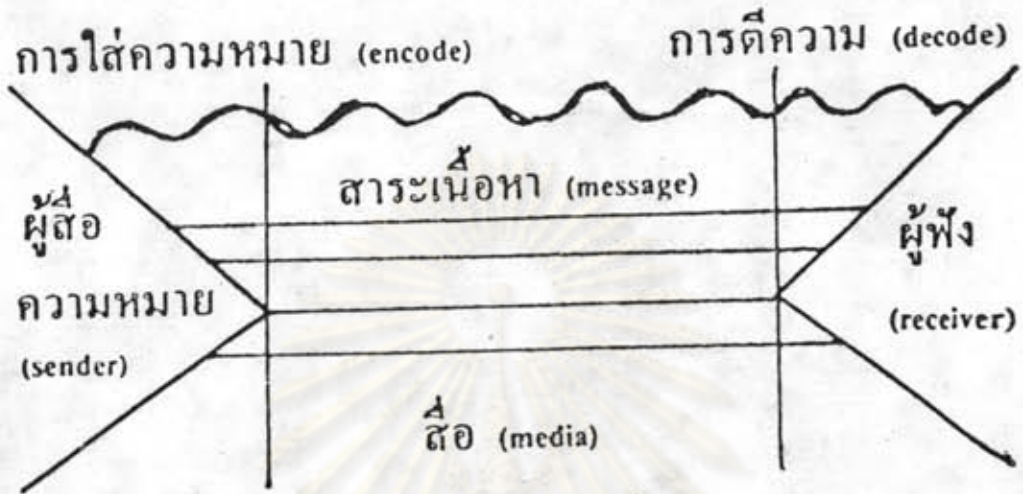
ในช่วงปี ค.ศ. 1940 - 1950 นั้น แนวความคิดเรื่องโครงสร้างหน้าที่นิยม ได้กลายเป็นรูปแบบหลักของทฤษฎีเกี่ยวกับสังคมที่ศึกษากันในประเทศสหรัฐอเมริกา ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับแนวความคิดทางสังคมวิทยาของ Emile Durkheim (1858 - 1971) และ Talcott Parsons (1902 - 1979) ขณะเดียวกันแนวความคิดด้านนี้ได้กลายเป็นรากฐานทางความคิดไว้กับการศึกษาด้านการสื่อสารในยุคต่อมา

กาญจนา แก้วเทพ และศิริชัย ศิริกายะ กล่าวว่า ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยมนี้ สื่อมวลชนถูกเน้นว่าเป็นตัวเชื่อม เพื่อทำให้เกิดการรวมตัวกันเข้าของทุกส่วนในสังคม เพื่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน สื่อมวลชนพยายามที่จะสนองต่อความต้องการของสมาชิกในสังคม ทั้งที่เป็นรายบุคคล และที่เป็นกลุ่มก้อนอย่างสม่ำเสมอ ผลคือ สื่อมวลชนได้ทำประโยชน์ให้แก่สังคม โดยมีได้ตั้งงานแก่ที่สามารถรวมสมาชิกทั้งหมดเข้าไว้ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

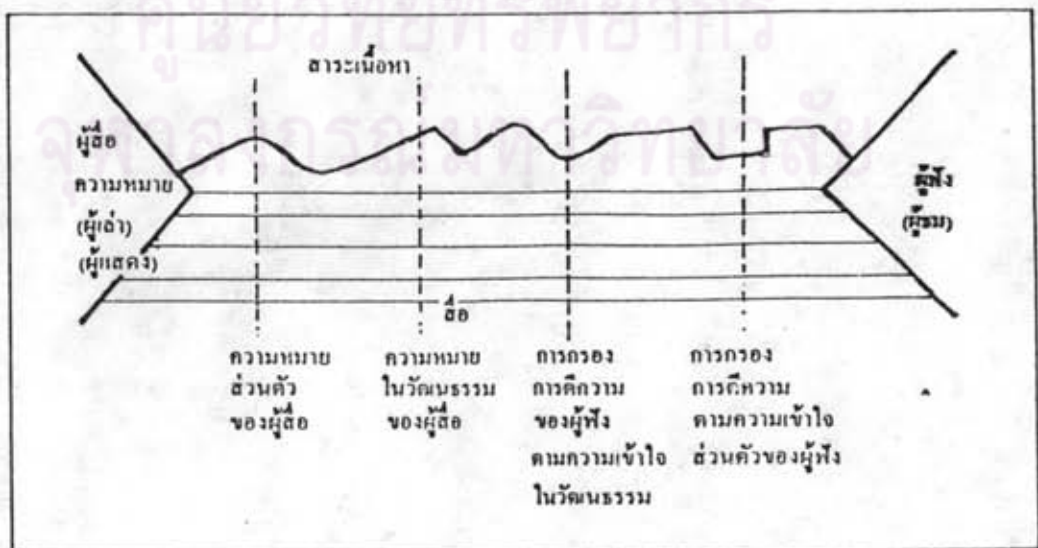
แนวความคิดด้านโครงสร้างหน้าที่นิยมนั้น กลับไปคล้องจองกับแนวความคิดของนักคติชนวิทยา 2 ท่าน คือ แคน เบ็น - เอโรส และ เคนเน็ช อกอสไตส์ ซึ่งเป็นผู้พัฒนาแนวความคิดทางคติชนวิทยา และวัฒนธรรมพื้นบ้านในด้านการศึกษา และการสื่อความหมายได้ไว้ คำจำกัดความเกี่ยวกับคติชน และแนววิเคราะห์ด้านการแสดง และการสื่อความหมาย ซึ่งเน้นความสำคัญด้านภาวะแวดล้อม คติชน (folklore) คือ เหตุการณ์ (event) และการสังสรรค์สัมพันธ์ (interaction) ในรูปแบบของการแสดง (performance) ที่มีการสื่อความหมาย มีการใช้ถ้อยคำเป็นสัญลักษณ์ สาระความหมาย และความเป็นตัวเป็นตนของคติชน (holistic entity) อยู่ที่เหตุการณ์ การสื่อความหมายและขอบข่าย (net work) ของการสื่อความหมายในสังคม

การวิเคราะห์ทางด้านการแสดงและการสื่อความหมาย พิจารณาประเด็นการวิเคราะห์ และการตีความในแนวที่ "ความหมาย" ของเนื้อหาที่สื่อออกไปนั้นจะผูกพันกับเหตุการณ์ (event) และผูกพันอยู่กับผู้สื่อความหมาย (ผู้พูด, ผู้แสดง) ซึ่งต้องการที่จะให้การแสดงของตน สื่อความหมายในรูปแบบใด อย่างไร นอกจากนี้ยังขึ้นอยู่กับทัศนคติ และการตีความของผู้รับสารด้วย

พล ฮีเบอร์ท (Hiebert 1976 : 122) ได้เสนอผังภูมิรูปแบบการสื่อความหมาย
ดังนี้ คือ

การสื่อความหมาย นอกจากประกอบด้วยสัญลักษณ์ดังกล่าวแล้ว ยังประกอบด้วย
ตัวบุคคล ผู้สื่อความหมาย ผู้ฟัง และเนื้อหาสาระอันเป็นข้อมูลและผู้สื่อต้องการสื่อความหมาย โดย
เหตุที่ทั้งผู้สื่อความหมาย และผู้ฟังเป็นทั้งปัจเจกบุคคล และเป็นทั้งสมาชิกของสังคมใดสังคมหนึ่ง
องค์ประกอบด้านปัจเจกบุคคล และด้านวัฒนธรรม จึงมีอิทธิพลต่อการสื่อความหมาย และการ
ตีความของผู้ฟัง

การเข้าใจความหมายของเนื้อหาสาระจึงจำเป็นต้องเข้าใจระบบพฤติกรรมในการสื่อความหมาย เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างการรับรู้ การแสดงและการสื่อความหมาย การสื่อความหมายจะมีผลสามารถสื่อเนื้อหาสาระได้สมบูรณ์ที่สุด เมื่อทั้งผู้สื่อความหมาย และผู้ฟังเข้าใจ เช่นเดียวกัน และตีความเช่นเดียวกัน เคลล์ ไซมส์ (1975 : 13) กล่าวถึงการแสดงและการสื่อความหมายที่แฝงไว้ว่า

"การแสดงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ไม่ได้เกิดขึ้นแบบอัตโนมัติ แต่เป็นกระบวนการสร้าง-สรรค์ที่เกิดขึ้น บรรลุผลสำเร็จ และสื่อความหมายไปได้ไกล และลึกซึ้งกว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น"

แนวความคิดทางด้านสังคมศาสตร์ที่กล่าวมาข้างต้น จึงมีความเกี่ยวข้องกับบทบาทหน้าที่ของการสื่อสารอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ตลอดจนมีความเกี่ยวข้องกับศาสตร์แขนงต่าง ๆ การนำทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยมมาใช้ในการศึกษาคั้งนี้ จักได้ว่าเป็นแนวการศึกษาในด้านบทบาททางสังคมของสื่อมวลชน (Sociological Perspective of Mass Communication) โดยเน้นการพิจารณาว่า การสื่อสารเป็นกิจกรรมทางสังคมอย่างหนึ่ง

เนื่องจากว่าการสื่อสารมวลชน เป็นช่องทางการสื่อสารที่สำคัญในการเชื่อมโยงระหว่างผู้ส่งสาร (สถาบันต่าง ๆ เช่น รัฐบาล หรือสถาบันขนาดใหญ่) กับผู้รับสาร (ประชาชน) จำนวนมาก จึงทำให้สื่อมวลชนกลายเป็นสถาบันที่มีบทบาทและอิทธิพลสูงมากในสังคมปัจจุบัน การขาดความเข้าใจในสื่อมวลชน ก็จะทำให้ขาดความเข้าใจถึงสังคมในแง่หนึ่ง เพราะสื่อมวลชนเป็นภาพสะท้อนของสังคมได้อย่างแจ่มชัด ยิ่งกว่านั้น หากปราศจากสื่อมวลชนแล้ว ก็เหมือนหนึ่งสังคมที่ขาดความมีชีวิต ขาดความเคลื่อนไหว (สุรพงษ์ โรธนะเสถียร. 2533 : 33)

สื่อมวลชนจึงกลายมาเป็นสิ่งสำคัญที่อยู่ควบคู่กับระบบสังคม ซึ่งมีบทบาทต่าง ๆ มากมาย การนำเสนอสารสนเทศของสื่อมวลชนนั้น อาจมีรูปแบบได้หลายแบบ ซึ่ง G.Fauconnier ได้กล่าวถึงรูปแบบ (forms) พื้นฐานที่สำคัญของสื่อมวลชนไว้ดังนี้ คือ

1. การให้ข้อมูลข่าวสาร (information)

เป็นการนำเสนอในรูปแบบที่แสดงถึงข้อเท็จจริงต่าง ๆ โดยหลีกเลี่ยงการสอดแทรกค่านิยม แนวความคิด การมีอคติ ในการเสนอข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ

2. การขยายความและการชี้แนะ (guidance - extension)

การขยายความและการชี้แนะนั้นแตกต่างจากการให้ข้อมูลข่าวสาร เนื่องจากว่าเป็นการนำเสนอในรูปแบบที่สอดแทรกความคิดเห็นส่วนตัว การสอดแทรกค่านิยมแนวความคิดต่างๆ ตลอดจนถึงการวิพากษ์วิจารณ์ เพื่อเป็นการแนะนำให้รับสาร ให้มีทัศนคติและเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม

ให้สอดคล้องตามวัตถุประสงค์ของผู้ส่งสาร เช่น การประชาสัมพันธ์

3. การโฆษณา (advertising)

การนำเสนอสำหรับการโฆษณานั้น เป็นการนำเสนอในรูปแบบเฉพาะ โดยมีวัตถุประสงค์หลัก คือการรณรงค์นำใจผู้รับสาร ให้หันมาใช้สินค้า หรือการบริการของผู้ส่งสาร

4. การชวนเชื่อ (propaganda)

การชวนเชื่อนั้นเป็นการนำเสนอสารสนเทศอีกรูปแบบหนึ่ง ที่สอดแทรกทางด้านค่านิยม อุดมการณ์ โดยเฉพาะในด้านการเมืองของผู้ส่งสาร เพื่อก่อให้เกิดอิทธิพลหรือเข้าครอบงำ ผู้รับสารให้มีทัศนคติ และพฤติกรรมตามผู้ส่งสารต้องการ ดังนั้น จึงมีการปิดเบือนข่าวสาร ซึ่งนิยมมากในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2

ทั้งนี้ การนำเสนอสารสนเทศนั้น ผู้ส่งสารสามารถเลือกรูปแบบใดแบบหนึ่งหรือหลายรูปแบบในการนำเสนอ ซึ่งขึ้นอยู่กับจุดประสงค์หลักที่ผู้ส่งสารต้องการส่งผ่านไปสู่อุ้รับสาร ดังแผนภูมิการสื่อสารของ ลาสเวลล์ (Lasswell 1948 : 36) คือ

ใคร (Who)

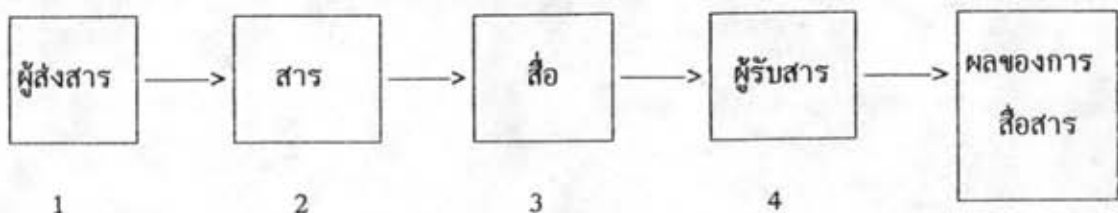
พูดอะไร (Say what)

ผ่านสื่อชนิดใด (In which Channel)

กับใคร (To Whom)

เกิดผลอย่างไร (With What Effects)

แผนภูมิของลาสเวลล์

1

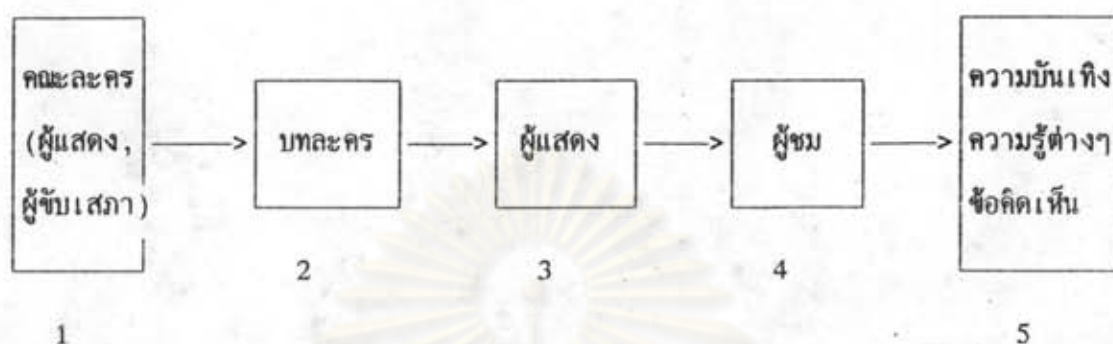
2

3

4

5

ผู้วิจัยปรับจากแผนภูมิของลาสเวลล์

3.1 **ผู้ส่งสาร (Source)** ได้แก่ ผู้ต้องการเผยแพร่ความรู้หรือข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ ไปสู่กลุ่มผู้ชม (ประชาชน) โดยอาศัยการส่งผ่านทางด้านการแสดง ในกรณีของละครเสภาขุนช้างขุนแผนนั้น อาจเปรียบได้กับตัวผู้แสดงและตัวผู้ขับเสภา

3.2 **สาร (Message)** ได้แก่ บทละคร ทั้งบทขับเสภาและบทเจรจาตอบโต้ของตัวละคร ผู้ต้องการเผยแพร่ข่าวสารต่างๆ จึงมักจะสอดแทรกเนื้อหาที่ต้องการเข้าไปในตัวสารนั้น

3.3 **สื่อ (Channel)** ได้แก่ สื่อบุคคล หรือนักแสดงนั่นเอง ผู้แสดงจะมีหน้าที่สำคัญคือ เป็นผู้สื่อสารให้ความรู้ต่าง ๆ ทั้งความบันเทิง และการสอดแทรกเนื้อหาการพัฒนาเข้าไปพร้อมด้วย

3.4 **ผู้รับสาร (Receiver)** ได้แก่ ผู้ชมการแสดงสดบนเวที และดูจากเทปบันทึกภาพ ซึ่งมีกลุ่มผู้ชมการแสดงหลายกลุ่ม หลายอาชีพ และหลายทักษะ เห็นได้ว่ามีกลุ่มผู้รับสารหลายประเภทเข้ามารวมอยู่ที่แห่งเดียวกัน บุคคลเหล่านี้จะนำข้อมูลข่าวสารที่ได้รับไปถ่ายทอดให้แก่บุคคลใกล้เคียง หรือบุตรหลานอีกทอดหนึ่ง สำหรับเนื้อหาที่ถ่ายทอดนั้น อาจจะจดจำมาจาก "บทละคร" แล้วนำไปเล่าให้ฟัง พร้อมทั้งยกคิดคำพังเพยขึ้นสอนได้อีกทางหนึ่ง

3.5 **ผล (Effect)** ผลที่ผู้ชมได้รับจากการดูสื่อพื้นบ้านประเภทละครนั้น ได้แก่ ความสนุกสนาน ความเพลิดเพลิน ตลอดจนความรู้ ความเชื่อ ข้อคิดเห็นต่าง ๆ และคำสอนใจ ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้จะถ่ายทอดออกมาจากการแสดง จากเนื้อหาของบทละครดังกล่าว บ่มส่งผลสะท้อนให้ผู้ชมได้รับข้อคิด และอารมณ์ร่วมไปกับการชมละครด้วย

บทบาทหน้าที่ของสื่อมวลชน (function)

นอกจากนี้แล้ว ฮาโรลด์ ดี ลาสเวลล์ (Harold D. Lasswell 1960 : 118) นักรัฐศาสตร์ชาวอเมริกัน กล่าวถึงบทบาทของสื่อมวลชนไว้ 3 ประการคือ

1. การสอดส่องแจ้งข้อเท็จจริงให้กับสังคม (Surveillance of the Environment)

โดยการรายงานข่าวการนำเสนอข่าวที่เกิดขึ้น แจ้งให้กับประชาชนภายในสังคมทราบ ตลอดจนการรายงานถึงอันตรายที่อาจมีผลกระทบต่อสังคม การนำเสนอข่าวจะต้องเป็นข้อเท็จจริงที่ได้จากเหตุการณ์หรือแหล่งข่าว ไม่ใช่ว่าการตีความและใช้ทัศนคติส่วนตัวของผู้รายงานเข้าไปรวม ในความเห็นเช่นเดียวกันนี้ ยังมีนักวิชาการท่านอื่น ๆ ได้ศึกษาและมีความเห็นสอดคล้องกับทฤษฎีนี้ คือ งานวิจัยเรื่อง "ลาตัด" ของเลิซชาย สิริชัย กล่าวว่า การแสดงลาตัด ศิลปินมีความตั้งใจพอสมควรที่จะทำหน้าที่ด้านการสอดส่องแจ้งข้อเท็จจริงให้กับสังคมพอสมควร ลักษณะเรื่องราวต่าง ๆ ที่แจ้งออกมานั้น มักเป็นเรื่องราวใกล้ ๆ ตัวประชาชนคือ เศรษฐกิจ การเมือง และสังคม

2. การวิพากษ์วิจารณ์สังคม การประสานส่วนสัมพันธ์ต่าง ๆ ให้อยู่ร่วมกัน หรือก่อให้เกิดสหสัมพันธ์สังสรรค์ทางวัฒนธรรม (Correlation of the Parts)

การวิพากษ์วิจารณ์นั้นเป็นผลจากการให้คุณค่าของข่าวที่เกิดขึ้นภายในสังคม การวิจารณ์จึงกล่าวได้ว่า ไม่ใช่ว่าข้อเท็จจริง แต่เป็นเพียงการวินิจฉัยตีความ (interpretation) จากบรรดาเนื้อหาข่าวสารต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น การวิพากษ์วิจารณ์จึงเป็นการเชื่อมโยงปรากฏการณ์ของข่าวสารนั้น ๆ กับทัศนคติของผู้เขียน (ผู้ส่งสาร) เพื่อสนองต่อสภาพแวดล้อมหรือบรรยากาศของสังคมในขณะนั้น ๆ งานของสื่อมวลชนในเชิงนี้จึงมีลักษณะเป็นการนำเสนอเพื่อเน้นย้ำว่าเจ้าหน้าที่รับสารคล้อยตามสื่อมวลชน ทั้งนี้เพื่อหวังผลให้เกิดความสอดคล้องทางความคิด และเอกภาพของสังคม ในการนำไปสู่สิ่งที่ดีกว่า ดังตัวอย่างเช่น การประพาดติมิชอบในวงราชการ ปัญหาการเมือง ความยากจนของคนในสังคม ฯลฯ

3. การถ่ายทอดมรดกทางสังคมในการศึกษา (Transmission of Social Inheritance)

สื่อพื้นบ้านในฐานะสื่อมวลชนสะท้อนถึงวัฒนธรรมของสังคม และประสบการณ์ของผู้ส่งสาร การถ่ายทอดมรดกทางสังคมจึงมีสอดแทรกอยู่ทั่วไปในสื่อพื้นบ้านละครเสภา การย้อนกลับไปศึกษาถึง "ละครเสภาขุนช้างขุนแผน" บ่อมทาทให้เห็นถึงประวัติศาสตร์ทางความคิดของสังคมในยุคนั้น ๆ

การถ่ายทอดมรดกทางสังคม นอกเหนือจากการที่สื่อมวลชนมีหน้าที่รายงานปรากฏการณ์และการแปลวินิจฉัยสารแล้ว ยังให้ความรู้ทั้งทางตรง (คือการศึกษา และโดยอ้อม การเรียนรู้ต่าง ๆ)

ความรู้ดังกล่าว คือ องค์ความรู้ (body of knowledge) ทางด้านวิชาการ ค่านิยม นวัตกรรม บรรทัดฐานของสังคม ฯลฯ การนำเสนอสาระความรู้ จึงเป็นกระบวนการถ่ายทอดความรู้ ให้แก่สังคม รวมทั้งเป็นความสามารถถ่ายทอดความรู้ไปยังบุคคลรุ่นหนึ่งด้วยประสบการณ์ที่เกิดขึ้น

ลักษณะการถ่ายทอดมรดกทางสังคมของ "ละครเสภาขุนช้างขุนแผน" นั้น จึงนับว่าเป็นสิ่งสำคัญของสื่อพื้นบ้านชนิดนี้ ลักษณะการสื่อสารของ "ละคร" จึงน่าจะเปรียบได้กับกระบวนการของลาสเวลล์ การวิเคราะห์ลักษณะการถ่ายทอดทางสังคม (Transmission of Social Inheritance) ของลาสเวลล์นั้น นับเป็นการบุกเบิกแนวความคิดด้านนี้ และประกอบกับลาสเวลล์เป็นนักวิชาการด้านรัฐศาสตร์ จึงมีความโน้มเอียงไปทางเชิงรัฐศาสตร์ผสมผสานกับแนวความคิดเชิงสังคมวิทยา แต่เมื่อนำมาเทียบกับระบบการสื่อสารแล้วจะเห็นได้ว่ามีความสอดคล้องกัน คือ การสังเกตการณีสภาพแวดล้อมเพื่อรายงานให้สมาชิกทราบนั้นตรงกับบทบาทหน้าที่ในการให้ข้อมูลข่าวสาร (Informative Function) การประสานสัมพันธ์ส่วนต่าง ๆ ของสังคมให้รวมตัวกันอยู่ได้ ใกล้เคียงกับบทบาทหน้าที่ในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และสร้างสายสัมพันธ์ในสังคม ส่วนการถ่ายทอดมรดกทางสังคมและวัฒนธรรม หมายถึงการให้การศึกษา (Educational Function)

นอกจากบทบาทดังกล่าวมาทั้ง 3 ประการ ข้างต้นนั้น ชาร์ล ไรท์ (Charles R. Wright) ได้เสนอบทบาทเพิ่มเติมอีกประการหนึ่ง คือ

4. กิจกรรมบันเทิง (Entertainment)

ถึงแม้ว่าการนำเสนอหน้าทีในด้านความบันเทิงของสื่อมวลชนนั้น จะไม่ค่อยได้รับความสนใจจากนักวิชาการเท่าไรนัก แต่ยอมรับเสียไม่ได้ว่าสื่อมวลชนทุกแขนง มักนำเสนอ ด้านความบันเทิงมากกว่าด้านอื่น ๆ อาทิ เช่น วิทยุ และโทรทัศน์ ลักษณะของสื่อพื้นบ้านในฐานะ สื่อมวลชน จึงกลายมาเป็นสื่อกลางของมนุษย์อันสังคม โดยมุ่งเน้นความบันเทิงเป็นหลักสำคัญ มากกว่าด้านอื่น ๆ แต่ในความจริงแล้ว กิจกรรมบันเทิงของสื่อพื้นบ้านในฐานะสื่อมวลชนนั้น มิได้ ไร้ซึ่งคุณค่า และคุณประโยชน์แต่ประการใด หากแต่ที่ว่าในความบันเทิงมักจะมีข้อมูลข่าวสารใน สังคมแทรกอยู่ตลอดเวลา

งานวิจัยหลายชิ้น ได้สนับสนุนแนวความคิดดังกล่าวคือ สุทธิวงศ์ พงศ์ใหญ่ ได้ ศึกษาเกี่ยวกับหนังสือในภาคใต้ ซึ่งให้เห็นว่า นอกจากหนังสือจะเป็นการละเล่นพื้นเมืองที่จัด ได้ว่า เป็นสื่อมวลชนที่สำคัญในการให้ความบันเทิงแล้ว หนังสือยังมีความเหมาะสมที่จะใช้เป็น เครื่องมือในการพัฒนาคุณภาพของประชาชนในท้องถิ่นได้

นอกจากนี้แล้ว สุกัญญา สุจฉายา ได้ศึกษาบทบาทของเพลงปฎิพากษ์ของ ภาคกลาง พบว่า บทบาทของเพลงปฎิพากษ์มีบทบาทในด้านการให้ความบันเทิงสูงสุด ด้วยเหตุที่ เนื้อหาเป็นการเกี่ยวพาราณี ปะทะคารม สนุกสนานเร้าใจ โดยมีเรื่องราวเชิงสังวาส แต่ ในขณะที่เดียวกัน ก็เป็นการสร้างความสามัคคีให้กับบุคคลในสังคม ระบายความเก็บกดอันเนื่องจาก ภาวะทางเศรษฐกิจ ขนบธรรมเนียม ประเพณี ค่านิยมบางประการด้วย

กิจกรรมบันเทิงของสื่อพื้นบ้านในฐานะสื่อมวลชน จึงเป็นกิจกรรมหลักที่แสดงถึง บทบาทหน้าที่ของสื่อมวลชนในการจรรโลงสังคม

จากบทบาทที่กล่าวมาแล้ว ประเทศต่าง ๆ ได้เข้าใจถึงบทบาทหน้าที่ของสื่อมวลชน ดียิ่งขึ้น จนเกิดการยอมรับและนำมาปรับใช้กับแนวทางการพัฒนาประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หน้าที่ทางด้านการจรรโลงสังคม ซึ่งในยุคแรก ๆ นั้น บทบาทหน้าที่ของสื่อมวลชนมักจะถูกมองข้าม อยู่เสมอ บางครั้งถูกมองว่าไม่ค่อยมีบทบาท และความสำคัญเทียบเท่าการเมือง เศรษฐกิจ และการทหาร ดังนั้นจึงถูกนำไปใช้เป็นเครื่องมือของอำนาจฝ่ายต่าง ๆ จนก่อให้เกิดความสับสน วนวายต่อระบบสังคม แทนที่จะเปิดโอกาสให้สื่อมวลชนมีบทบาทในทางบวก กลับนำไปสู่ในการ เผยแพร่ข้อมูลข่าวสารที่ไม่ถูกต้อง ประกอบกับการบิดเบือนข่าวสาร ซึ่งเรามักพบเห็นกันอยู่เสมอ ในสังคมโลก ประเทศต่าง ๆ พยายามสร้างข้อมูลข่าวสาร เพื่อสนองตอบแนวทาง และนโยบาย

ของตนเอง จนก่อให้เกิดการแตกแยกทางสังคม โดยใช้วิธีการต่าง ๆ อาทิเช่น การโฆษณาชวนเชื่อ การบิดเบือน และบิดเบือนข่าวสารข้อเท็จจริง

บทบาทหน้าที่ในการจรรโลงสังคม จึงถูกหยิบยกขึ้นมาพิจารณา และปรับปรุงให้เข้ากับสังคมปัจจุบัน ด้วยเหตุที่ว่าสังคมโลกได้มีการพัฒนาและปรับเปลี่ยนระบบ ตลอดจนแนวทางการสื่อสารออกไปที่กว้างขวางยิ่งขึ้น มีระบบการสื่อสารทางไกลข้ามประเทศ หรือข้ามทวีป ดังนั้นรัฐบาลผู้บริหารประเทศจึงต้องหันกลับไปคำนึงถึงบทบาทหน้าที่ของสื่อมวลชน ในการจรรโลงสังคม เพราะถ้าหากสังคมไม่รับรู้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับเศรษฐกิจ การเมือง ฯลฯ แล้ว สังคมก็อาจจะอยู่ต่อไปได้ เฉกเช่นเดียวกับมนุษย์ที่ไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ตามสภาพได้ โดยปราศจากสังคม

นอกจากนี้แล้ว แดนิส แม็คควอล (Denis McQuail 1983 :78 - 83) ได้วิเคราะห์ถึงบทบาทหน้าที่ของสื่อมวลชนในการจรรโลงสังคม โดยยกเอาทฤษฎีบทบาทหน้าที่ของสื่อมวลชน (Structural Functional Theory) ของเมอร์ตัน (Merton) ขึ้นมากล่าวอ้าง โดยทฤษฎีนี้มองว่า สังคมคือระบบอันหนึ่งที่ประกอบด้วยหน่วยงาน หลักและอนุระบบ (ระบบย่อย) ยึดโยงกันอยู่และช่วยกันทำงาน ซึ่งล้วนแล้วแต่มีความจำเป็นต่อระบบทั้งสิ้น เปรียบได้กับมนุษย์แต่ละคนคือ แต่ละส่วนของสังคม ทุกคนมีหน้าที่ในการร้อยเรียง และสอดประสานสังคมให้มีความกลมกลืนกันจากระบบเล็ก ๆ ของสังคมก็จะกลับกลายเป็นระบบใหญ่ ที่มีพลังและอำนาจของสังคม ในทางกลับกันแล้ว เมื่อเปรียบเทียบสื่อมวลชนนั้น ก็เสมือนกับหน่วยงานหรือระบบย่อยอันหนึ่งที่มีบทบาทหน้าที่ที่จะตอบสนองความจำเป็นทางสังคม และสอดประสานสังคมให้มีความสงบสุข และดำเนินต่อไปได้อย่างราบรื่น บทบาทที่กล่าวมานี้คือ บทบาททางด้านการรักษาภาวะเยียบของสังคม การกระตุ้นเตือน ปลุกจิตสำนึก ตลอดจนการแนะแนวทางต่าง ๆ แก่มนุษย์ในสังคม

แนวความคิดของแม็คควอลนั้น แตกต่างไปจากนักสังคมวิทยาท่านอื่นเท่าไรนัก อย่างไรก็ตาม แม็คควอล ได้เสนอความเห็นเพิ่มเติมว่า "เป็นการยากที่จะบอกได้ว่าสื่อมวลชนกำลังทำหรือจะทำอะไรให้เกิดผลต่อสังคม เพราะบทบาทหน้าที่ของสื่อมวลชนมักถูกปรับเปลี่ยนไปตามกาลเวลา และสภาพการณ์ของแต่ละยุคแต่ละสมัย บทบาทหน้าที่ของสื่อมวลชนนั้น มีสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างแท้จริง เป็นเพียงความประสงค์หรือเจตจำนง ที่ฝ่ายต่าง ๆ อยากรู้ให้เกิดขึ้นเท่านั้น"

บทบาทหน้าที่ในการจรรโลงสังคม จึงต้องย้อนกลับไปพิจารณาสื่อพื้นบ้าน ด้วยเหตุที่บทบาทของสื่อพื้นบ้านในอดีตมีฐานะ เทียบเท่าสื่อมวลชนในปัจจุบัน มีลักษณะรูปแบบการสื่อสารทั้งการสื่อสารระหว่างบุคคล (inter-personal communication) และรูปแบบกลุ่ม (group communication) ดังคำกล่าวของกาญจนา แก้วเทพ ความว่า

วัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชนนั้นไม่ว่างเปล่า กล่าวคือ ก่อนที่จะมีการนำเอาสื่อสมัยใหม่เข้าไปในสังคมชนบทนั้น ชาวบ้านมีระบบการสื่อสารของตัวเองอยู่แล้ว ไม่ว่าจะเป็นการสื่อสารกับตัวเอง การสื่อสารระหว่างบุคคล และการสื่อสารเป็นกลุ่ม ในธรรมเนียมประเพณีการสื่อสารในชนบทจะมีการพบปะแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารตามแหล่งต่าง ๆ เช่น ร้านตัดผม ร้านกาแฟ ศาลาวัด ศาลากลางหมู่บ้าน ตลาด หนองน้ำ หรือเมื่อถึงงานเทศกาลตรุษสารท ก็จะมีการแสดง การละเล่นต่าง ๆ ตั้งแต่เล่นเพลงเกี่ยวข้าว เพลงพวงมาลัย ไปจนถึงลาตัด ลีเก โนรา ซอ หมอลำ ฯลฯ ซึ่งการละเล่นเหล่านี้นอกจากจะเป็นรูปแบบที่ให้ความบันเทิงแล้ว ยังให้เนื้อหาที่เป็นความรู้ ข้อมูล ความคิดเห็น และการอบรมสั่งสอนในเรื่องเกี่ยวกับคุณค่าต่าง ๆ อีกด้วย (2530 : 31)

จากคำกล่าวข้างต้นสรุปได้ว่า สื่อพื้นบ้านในฐานะสื่อมวลชนมีหลากหลายประเภท อาจรวมถึง การแสดงต่าง ๆ อาทิ เพลง ละคร ที่เปิดโอกาสให้มีการสนทนาวิสาสะ จนก่อให้เกิดการสื่อสาร ละครเสภาจึงจัดเป็นหนึ่งในสื่อพื้นบ้านหลาย ๆ ประเภทที่ได้กล่าวมาข้างต้น ซึ่งยังประโยชน์ให้กับสังคม สื่อพื้นบ้านละครเสภา มีรูปแบบการสื่อสาร 2 ลักษณะ คือ 1. การสื่อสารระหว่างบุคคล 2. การสื่อสารแบบกลุ่ม (group communication) คือ การสื่อสารกับกลุ่มผู้ชมมีการแสดงปฏิกิริยาสัมพันธ์ต่าง ๆ ทั้งทางใจ ความรู้สึกนึกคิด ตลอดจนความเชื่อ สำหรับหน้าที่หลักของงาน "สื่อพื้นบ้านละครเสภา" คือ กิจกรรมการให้ความบันเทิง ซึ่งต้องมีศิลปินหรือนักแสดงเป็นผู้สืบทอดให้คงอยู่ต่อไป ศิลปินคือผู้กำหนดแนวทางของงานศิลปะ หรือความบันเทิง โดยอาจสอดแทรกแนวคิด สภาพความเป็นจริงของเหตุการณ์บ้านเมือง วัฒนธรรมนิยมประเพณี และสิ่งอื่น ๆ นำไปประกอบการแสดง ละครเสภาในฐานะสื่อพื้นบ้าน (Folk Media) จึงเป็นส่วนหนึ่งของการสื่อสาร ซึ่งได้มีบทบาทหน้าที่ดังกล่าวอย่างชัดเจน ทั้งในด้านการสื่อสาร การประสานสามัคคีของคนในชุมชน การพัฒนา การร้อยเรียงสายสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ และที่สำคัญที่สุด สื่อพื้นบ้านเหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญยิ่งในการสร้างดุลยภาพให้แก่ชุมชนและระบบสังคม

นอกเหนือจากที่กล่าวมาแล้ว ยังอาศัยแนววิเคราะห์ วัฒนธรรมพื้นบ้านมาเข้าประกอบการในการศึกษา ละครเสภาชนชั้นขุนแผน โดยถือว่าสื่อพื้นบ้าน ละครเสภา นั้นเป็นวัฒนธรรมแขนงหนึ่งที่อยู่ควบคู่กับระบบสังคม ซึ่งนอกจากจะเป็นเครื่องมือสื่อสารที่สำคัญของชาวบ้านแล้ว ยังนับได้ว่าเป็นมรดกทางภูมิปัญญาของบรรพบุรุษที่ได้ตกทอดมาสู่สังคมปัจจุบัน จนกลายเป็นตัวร้อยเรียงสังคมในยุคก่อน ให้ผนวกเข้ากับสังคมสมัยใหม่ เปรียบเสมือนกับชุมพรพญาใหญ่ทางวิชาการที่มีฐานค่าต่อการค้นคว้าต่อไป

กาญจนา แก้วเทพ นักวิชาการทางด้านสังคมวิทยา ได้กล่าวถึงแนวการวิเคราะห์วัฒนธรรมพื้นบ้านว่า มีแนวการวิเคราะห์อย่างกว้าง ๆ 2 กระแสด้วยกัน กล่าวคือ ทิศนะที่มองดูวัฒนธรรมพื้นบ้านแบบรวม ๆ ซึ่งเป็นกระแสส่วนใหญ่ที่คุ้นเคยกันในการวิเคราะห์วัฒนธรรมพื้นบ้านของไทย ทิศนะที่สองคือ การมองดูวัฒนธรรมพื้นบ้านแบบแยกแยะ

การพิจารณาละครเสภาขุนช้างขุนแผน ซึ่งเป็นวัฒนธรรมพื้นบ้านนั้น จะพิจารณา "วัฒนธรรม" ในลักษณะที่มีความสัมพันธ์กับสังคมโดยรวมทั้งหมด ซึ่งกาญจนา แก้วเทพ (อ้างใน จิตตนา หนูณะ 2533 : 27 - 28) ได้แยกแยะออกเป็น 4 ประการ โดยเรียกว่า "วิถุสงสารของวัฒนธรรม" คือ

1. การวิเคราะห์ต้นกำเนิดและรากเหง้า (genesis)
2. การวิเคราะห์การทาทหน้าที่ (function)
3. การวิเคราะห์กระบวนการรักษาเค้าจูน (maintenance)
4. การวิเคราะห์การสูญสลาย (destruction)

ในฐานะที่ละครเสภาเป็นสื่อพื้นบ้าน หรือเป็นวัฒนธรรมพื้นบ้านประเภทหนึ่ง วิเคราะห์ได้โดยอนุมาณเหตุยี่ของ กาญจนา แก้วเทพ เป็นแนวทางการศึกษา โดยแยกแยะออกได้ดังนี้

การวิเคราะห์ต้นกำเนิดและรากเหง้า (genesis) ของละครเสภาขุนช้างขุนแผน ตลอดจนขนบธรรมเนียมของการแสดง ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร

การวิเคราะห์การทาทหน้าที่ (function) โดยอาศัยแนวความคิดทางด้านสังคมวิทยา ซึ่งเกี่ยวกับหน้าที่ของสื่อมวลชน อาทิเช่น การให้ความบันเทิง การให้ข้อมูลข่าวสาร การสร้างสายสัมพันธ์ในสังคม และการถ่ายทอดมรดกทางสังคม

การวิเคราะห์กระบวนการรักษาเค้าจูน (maintenance) วัฒนธรรมจำนวนมาก ได้ถือกำเนิด และได้เคยทาทหน้าที่ทางสังคมมาแล้ว แต่เนื่องจากขาดกลไกและกระบวนการในการรักษาเค้าจูน วัฒนธรรมเหล่านี้ได้ล้มหายตายจากและเลือนหายไปนที่สุด วัฒนธรรมที่จะมีชีวิตอยู่ยงคงกระพันได้นั้น ต้องผ่านกระบวนการที่ชื่อว่า "กระบวนการผลิตซ้ำ" (reproduction) โดยทั่วไปแล้ว บรรดาแนวคิดต่าง ๆ ในวัฒนธรรมล้วนแล้วแต่เป็นนามธรรม ยิงมีลักษณะเป็น

นามธรรมมากขึ้นเท่าไร ก็ยังมีโอกาสสูญสลายได้ง่ายขึ้น เพราะจับต้องไม่ได้ ปราศจากรูปร่างถาวร ฉะนั้นกระบวนการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมจึงต้องดำเนินไปด้วยกลไกต่าง ๆ นานา เช่น เอาเหล่าเก่าไปใส่ขวดใหม่ เหล่าเก่าในขวดเก่า แต่เปลี่ยนสลากใหม่ เป็นต้น

การสูญสลาย (destruction) เป็นการวิเคราะห์ขั้นสุดท้ายในการค้นหาเหตุปัจจัย และกระบวนการที่วัฒนธรรมหนึ่ง ๆ ได้สูญสลายไป

นอกจากนั้นแล้วผู้วิจัยได้ผนวกการวิเคราะห์คำนิยามเข้ามาไว้ใน "ละครเสภาขุนช้างขุนแผน" ด้วย

ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับสถาบันของไทยเพื่อใช้เปรียบเทียบวิเคราะห์คำนิยาม

การพิจารณาละครเสภาขุนช้างขุนแผน ในลักษณะการศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของสื่อพื้นบ้านกับสังคมในลักษณะดังกล่าว 4 ประการแล้ว นอกจากนี้ยังศึกษาวิเคราะห์ในรายละเอียดคือ ศึกษาในด้านที่เป็นคำนิยาม ความเชื่อ โดยคัดมาจากสถาบันต่าง ๆ ดังเช่นที่ปรากฏในการแสดง ดังจะมีรายละเอียดเกี่ยวกับแนวทางการศึกษาต่อไปนี้

การวิจัย "ละครเสภาขุนช้างขุนแผน" จำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้วิจัยจะต้องหยิบยกคำนิยาม ความเชื่อ ที่ปรากฏอยู่ในละครเสภาออกมาเนื่องจาก ละครเสภา นั้น คือสื่อพื้นบ้านในฐานะสื่อมวลชนที่สำคัญของชุมชนอันมีบ่อกำเนิดมาจาก สภาพสังคมที่เรียบง่าย ไม่ซับซ้อน ตลอดจนใกล้ชิดกับสภาพของชุมชนนั้น ๆ มาเป็นระยะเวลายาวนาน จนกลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบสังคม ซึ่งมีบทบาทต่าง ๆ มากมาย ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ได้แก่ การพัฒนาระบบสังคม และส่งทอดวัฒนธรรมจากบุคคลรุ่นหนึ่งสู่บุคคลรุ่นต่อ ๆ ไป อันจะก่อให้เกิดประโยชน์กับบุคคลภายในประเทศ สื่อพื้นบ้านละครเสภาขุนช้างขุนแผน มักจะมีการผสมผสานคำนิยาม ความเชื่อ และแนวคิดต่าง ๆ เข้าไปประกอบในบทขับเสภาและสนทนา ซึ่งมีความหลากหลายในรูปแบบ แต่มีสิ่งหนึ่งที่คล้ายคลึงกัน นั่นคือ สื่อพื้นบ้านทุกชนิด มักจะมีการผสมผสานคำนิยาม ความเชื่อ และแนวคิดต่าง ๆ เข้าไปประกอบกับคำร้อง หรือทำนอง ซึ่งเป็นการอบรมสั่งสอนบุคคลภายในสังคม โดยอาศัยการสื่อสารระหว่างบุคคล (inter-personal communication) เข้ามาเกี่ยวข้อง ผู้วิจัยจึงจำเป็นต้องใช้การวิเคราะห์คำนิยามที่ปรากฏอยู่ใน "ละครเสภาขุนช้างขุนแผน" เพื่อศึกษาถึงประโยชน์อันสำคัญของสื่อพื้นบ้านชนิดนี้ที่มีต่อสังคมชาวไทย

การวิเคราะห์ทางด้านค่านิยมนั้น ผู้วิจัยจึงต้องนำความรู้เกี่ยวกับสภาพสังคมไทย ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงสมัยปัจจุบัน เข้ามาประกอบการวิจัยครั้งนี้ด้วย

ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับสภาพสังคมไทย

สภาพทางสถาบันครอบครัว

สถาบันพื้นฐานของระบบสังคมนั้น คือสถาบันครอบครัว ด้วยเหตุที่ว่า ทุกสังคมจะต้องมีสถาบันครอบครัว โดยไม่เคยปรากฏว่า สังคมใด ปราศจากสถาบันครอบครัว เพราะมนุษย์ทุกคนมีต้นกำเนิดมาจากสถาบันแห่งนี้ และต้องผูกพันกับสถาบันแห่งนี้ไปตลอดชีวิต จุดเริ่มต้นของครอบครัวนั้นเป็นเรื่องความสัมพันธ์ทางเพศ หรือทางชีววิทยาที่มีพื้นฐานอยู่บนความต้องการทางด้านกายภาพ แต่เนื่องจากมนุษย์นั้นเป็นสัตว์สังคม ความสัมพันธ์ทางเพศจึงมิได้เป็นเพียงความต้องการทางด้านชีววิทยาเพียงอย่างเดียว แต่ยังต้องอาศัยความร่วมมือ การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ในการประกอบกิจการงานและการดำเนินชีวิตในสังคม ด้วยเหตุนี้สังคมจึงมีการขยายขนาด จนต้องมีการกำหนดหลักการ และการปฏิบัติเกี่ยวกับครอบครัว จนกลายเป็นระบบครอบครัว และกลายเป็นสถาบันไปในที่สุด

สถาบันครอบครัวไทยนั้นมีเอกลักษณ์เฉพาะของตน ซึ่งจะเห็นเด่นชัดมาก ในสังคมไทยโบราณ ก่อนที่อารยธรรมจากต่างชาติจะเข้ามามีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพของสังคมไทย ดังที่ปรากฏอยู่ในยุคปัจจุบัน

ละครเสภาขุนช้างขุนแผนนั้น เป็นสื่อพื้นบ้านที่สะท้อนถึงค่านิยมทางสถาบันครอบครัวได้เป็นอย่างดี ดังคำกล่าวของดวงมน จิตรจางรงค์ ว่า ขุนช้างขุนแผนแสดงออกถึงค่านิยม ความเชื่อ วัฒนธรรมอันดีงามที่ส่งผ่านมาสู่ผู้รับสารโดยตรง อาทิเช่น ค่านิยมในการเคารพผู้อาวุโสและเชื่อฟังคำสั่งสอนต่าง ๆ ครอบครัวใดเมื่อปราศจากสามี ภรรยา จะเป็นเสมือนผู้นำครอบครัว คอยดูแลบุตรหลานให้มีความสุข ในขณะที่เดียวกันนั้น การสร้างครอบครัวโดยการสมรส คือหน้าที่ของครอบครัว และเป็นการประพฤติถูกต้องตามธรรมเนียม

สถาบันการปกครอง

ส่วนสถาบันการปกครอง คือสถาบันหลักรองลงมาจากสถาบันครอบครัว ซึ่งเป็นสถาบันพื้นฐานในสังคม สถาบันแห่งนี้มีบทบาทต่อวิถีชีวิตของสังคมมนุษย์ทุกยุคทุกสมัย ก่อให้เกิดการรวมตัว

กันเป็นปีกแผ่น และสร้างระบบสังคมที่เจริญก้าวหน้า และพัฒนาขึ้นไปตามลำดับ การปกครองของไทยนั้นเริ่มปรากฏหลักฐานเด่นชัดในสมัยพ่อขุนรามคำแหง แห่งกรุงสุโขทัย ซึ่งมีลักษณะที่เรียบง่าย ใกล้เคียงกับประชาชนดั่งบันทึกในหลักศิลาจารึก หลักที่ 1 เสมือน "พ่อปกครองลูก"

"กษัตริย์ซึ่งเป็นผู้ปกครองทรงมีความใกล้ชิดสนิทสนม และเป็นกันเองกับราษฎรเสมือนอย่างความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูก คือ ทรงมีความห่วงใยในความเป็นอยู่ ความทุกข์ ความสุขของราษฎรอย่างจริงจัง หากใครมีเรื่องเดือดร้อน ก็เปิดโอกาสให้ยื่นเรื่องราวร้องทุกข์ได้ และองค์พระมหากษัตริย์ก็จะเสด็จออกมารับพิจารณาเรื่องราวต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง การเสนอเรื่องราวร้องทุกข์ ก็ทรงจัดการให้ราษฎรสามารถทำได้ด้วยความสะดวกคือ เพียงแต่ไปยื่นกระดิ่งที่แขวนไว้หน้าประตูเมืองเท่านั้น (วิชาญ สว่างพงศ์, 2520 : 22)

ระบอบการปกครองในสมัยอยุธยาตอนกลาง และตอนปลาย มีลักษณะที่แตกต่างไปจากสมัยสุโขทัยอย่างสิ้นเชิง ด้วยเหตุที่รับเอาวัฒนธรรมแนวความคิดจากเขมร กษัตริย์ในสมัยอยุธยาจึงเสมือนสมมุติเทพ ที่มีพระราชอำนาจอย่างเหลือล้น เป็นเจ้าชีวิตของคนทั้งประเทศ สังคมสมัยนี้จึงขึ้นอยู่กับกษัตริย์โดยตรง ผลที่เกิดขึ้นในด้านความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครอง กับผู้ถูกปกครองคือ ความห่างเหินกัน บรรยากาศของความกันเองและความใกล้ชิดสนิทสนม แบบพ่อกับลูกค่อย ๆ หดสิ้นไป ความรู้สึกเคารพภักดีศรัทธาที่เคยมี กลับกลายเป็น ความจงรักภักดีด้วยความเกรงกลัว

การปกครองในสมัยอยุธยานั้น เป็นสังคมแห่งชนชั้นที่ขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์แต่เพียงผู้เดียว เพราะพระมหากษัตริย์ในสมัยนี้มีพระราชอำนาจเด็ดขาดในทุกกรณี ราษฎรจึงมีความรู้สึกเกรงกลัวและจงรักภักดี ส่วนในด้านความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับประชาชนนั้น พระองค์ทรงอยู่ในสถานะต่าง ๆ ด้วยกันคือประการแรก มีฐานะเป็นเจ้าแห่งชีวิต คือมีอำนาจเหนือชีวิตของทุก ๆ คน ทรงมีอำนาจเด็ดขาดในการสั่งประหารชีวิต ประการที่สอง มีฐานะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เป็นเจ้าของแผ่นดินทั่วราชอาณาจักร มีอำนาจที่พระราชทาน หรือเรียกคืนที่ดินของผู้อื่นก็ได้ ประการที่สาม ทรงมีฐานะเป็นธรรมดา คือทรงเป็นผู้ทบทวนศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองสืบต่อไป

ดวงมน จิตรจางค์ ได้ศึกษาแนวคิดด้านการเมืองการปกครองในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ได้ข้อสรุปว่า แนวคิดทางด้านการปกครอง ซึ่งปรากฏในเรื่องขุนช้างขุนแผนนั้น เป็นแนวคิดของสังคมไทย ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นที่สืบเนื่องมาอย่างไม่ขาดสาย จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในรูปแบบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราช (absolute monarchy) ซึ่งผู้ปกครองมี

อาณาจักรที่ขาดโดยสมบูรณ์

นอกจากนี้แล้ว สิ่งที่น่าสนใจประกอบการศึกษาสภาพของระบบสังคม ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญ คือการประกอบอาชีพ ถือได้ว่าเป็นพื้นฐานทางเศรษฐกิจ และเป็นพื้นฐานที่สร้างระบบสังคมประการหนึ่ง ซึ่งจะขอจำแนกศึกษาดังต่อไปนี้

สภาพทางสถาบันเศรษฐกิจ

ลักษณะการประกอบอาชีพ อาชีพหลักของคนไทยนั้นคือ เกษตรกร ซึ่งทำการเพาะปลูก และเลี้ยงสัตว์ มาตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของไทย ตั้งแต่ยุคอารยธรรมบ้านเชียงนั้น เป็นสิ่งที่ช่วยบ่งบอกและเป็นหลักฐานที่ชัดเจนได้ว่า อาชีพการเกษตรนั้นคือ อาชีพหลักของคนไทย เช่น การทำสวน ทำไร่ และทำนา แต่อย่างไรก็ดี การเพาะปลูกที่เป็นอาชีพหลักของประชาชนนั้น คือการทำนา ดังคำกล่าวของพระยาอนุมานราชธน ความว่า

"ชาวบ้าน แต่ก่อนมีอาชีพใหญ่คือ การทำนา... ที่จะมีอาชีพเป็นอย่างอื่น เช่น เป็นชาวนา หรือเป็นช่าง หรือเป็นอื่น ๆ ก็เป็นเรื่องของความเจริญมาทีหลัง งานอาชีพเหล่านี้ไม่ช้าจะไม่มีที่กันในหมู่บ้าน มีอยู่เหมือนกันแต่เป็นงานรองจากทำนา"

หากพิจารณาโดยส่วนรวมของสังคมนั้น กล่าวได้ว่า อาชีพการทำนานั้นเป็นอาชีพหลักของคนไทย นอกจากนั้นแล้วประชาชนยังคงมีอาชีพอย่างอื่นด้วย อาทิ เช่น

"...สร้างป่าหมากป่าพลูทั่วเมืองทุกแห่ง ป่าพร้าวก็หลายในเมืองนี้ ปาลางก็หลายในเมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้... และเบื้องดินนอนเมืองสุราษฎร์นี้ดี มีตลาดปสาน มีพระอัญญา มีปราสาท มีป่าหมาก ป่าพร้าว ป่าหมากกลาง มีไร่มีนา... เบื้องหัวนอนเมืองสุราษฎร์นี้มีภูมิพิหาร มีปูครุอยู่ มีศรีคางส์ มีป่าพร้าว ป่าม่วง ป่าขาม มีป่ารก..." (ศิลปากร, กรม. 2467 : 52)

หลักฐานที่ยกมาแสดงนี้ เห็นได้ว่า การประกอบอาชีพสมัยสุราษฎร์ มีการทำนาและทำสวนแน่นอน หลักฐานอีกตอนหนึ่งกล่าวว่า "...เพื่อนจงวัวใบค้า ชีมาบขาย ๑ครจักค้าข้างค้า ๑ครจักค้าม้าค้า ๑ครจักค้าเงินค้ำทองค้ำ..." (วินัย ประสังสิต, 2510 : 6)

ส่วนการประกอบอาชีพของสังคมในสมัยอยุธยา นั้น ปรากฏหลักฐานจากคำให้การของชาวกรุงเก่าว่า "ผู้ชนพลเมืองรู้ทำหากิน มีการกลิ้งกรรมทำไร่นา ทำพานิชยกรรม แลกเปลี่ยน ค้าขาย ทำการแข่งหัตถกรรม เป็นต้นว่า จักสาน ทำหม้อ ๑ห ตุ่ม ร่อง ๑ใช้สั่ว

ใส่ผ้ามากมุล ซื่อขายแก่กัน พวกราษฎรก็มีทรัพย์สิ้นมั่งคั่งเจริญสมบูรณ์ขึ้นทุกที" (คำให้การชาวกรุงเก่า, 2457 : 55)

ลักษณะอาชีพของสังคมไทยนั้น คืออาชีพเกษตรกรรม ซึ่งดำรงต่อมาเรื่อย ๆ ตั้งแต่ยุคสมัยสุโขทัยจนถึงปัจจุบัน ส่วนอาชีพอื่น ๆ นั้นก็คงมีอยู่บ้างควบคู่ไปกับอาชีพเกษตรกรรม เช่น การค้าขาย การอุตสาหกรรม และอื่น ๆ

ละครเสภาขุนช้างขุนแผนนั้น เปรียบเสมือนกับตัวแทนของบุคคลชั้นกลางในสังคมที่นิยมการท่หมาหากินถึงแม้ว่าจะไม่ร่ำรวยเท่าไร แต่ก็ขอให้ขยันขันแข็งในการทำงานดังคำกล่าวของขจร สุขพานิช ว่า สภาพทางเศรษฐกิจสังคมที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนนั้น เป็นแบบเตียวตลอด คือเป็นสังคมเกษตรกรรม ซึ่งมีการเกณฑ์แรงงานจากไพร่หรือพลเมืองสามัญ

สถาบันการศึกษา

การศึกษาไทยนั้นเริ่มปรากฏหลักฐานครั้งแรกในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช แห่งกรุงสุโขทัย ผู้ซึ่งประดิษฐ์อักษรไทย จนกลายมาเป็นอักษรประจำชาติไทยสืบต่อมา การศึกษาในอดีตนั้น ศูนย์รวมแห่งวิชาการเกือบทั้งหมดจะอยู่ที่วัด วัดจึงเปรียบเสมือนกับมหาวิทยาลัย ที่ให้ความรู้ต่าง ๆ มากมาย อาทิ เช่น ตำราการแพทย์แผนโบราณ ตำราโหราศาสตร์ ฯลฯ เมื่อสังคมเจริญขึ้น แหล่งการศึกษาจึงปรับเปลี่ยนจากวัดที่เคยเป็นศูนย์กลางการศึกษา กลายมาเป็นโรงเรียนที่ดีที่สุด

การศึกษาช่วยพัฒนาศักยภาพความเป็นมนุษย์ให้สูงขึ้น ดังคำกล่าวของพระยาอนุমানราชธน ความว่า

"การเล่าเรียนฝึกฝนและอบรม เพื่อให้ผู้ศึกษามีความรู้ ความชำนาญ สามารถไปประกอบการงานอันเป็นอาชีพของตนได้ มีอนามัยสมบูรณ์ และมีจรรยาความประพฤติดี อันจะเป็นคุณ เป็นประโยชน์แก่ตน ครอบครัว และส่วนรวม"

แม้ว่าการจัดการศึกษาของไทยจะยังไม่เจริญก็ตาม แต่สังคมไทยก็มองเห็นคุณค่าและตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษามาช้านาน เมื่อเด็กเกิดจึงมีธรรมเนียมว่า "ถ้าเป็นชายก็เอาหนังสือสมุดดินสอไปวางไว้ข้าง ๆ ถ้าเป็นผู้หญิงก็วางเครื่องเย็บปักถักร้อย" (ทวี จรรยาโรจน์, 2492 : 225) การที่สังคมไทยมองเห็นความสำคัญของการศึกษานี้เอง จึงถือว่า ตำราเรียนและครูบาอาจารย์เป็นสิ่งที่ควรค่าแก่การบูชา ดังนั้นก่อนที่จะให้เด็กศึกษาเล่าเรียนจึงต้องมีการไหว้ครู

เสียก่อน คือ "เมื่อพ่อแม่ญาติของตนไปถวายพระ ก็จะจัดหาดอกไม้ธูปเทียนเป็นเครื่องสักการะ จัดสำพานหรือภาชนะอย่างอื่นที่สมควรกัน รวมทั้งพานหมากพานพลูเป็นเครื่องเคารพด้วย นานไปถวายพระ ซึ่งเป็นอาจารย์ของเด็ก เป็นการขึ้นครูไหว้ครู... (อนุমানราชชน, พระยา. 2510 : 149)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การศึกษายังคงดำเนินไปทางเองเดียวกับสมัยอยุธยา กล่าวคือ วัดยังคงเป็นศูนย์กลางในการให้ความรู้แก่ประชาชน ครูผู้ให้การศึกษาคือ พระสงฆ์ และนักเรียนก็คือ เด็กวัด นักเรียนส่วนใหญ่จึงเป็นเด็กผู้ชาย ส่วนผู้หญิงนั้นยังถูกทอดทิ้งในด้านการศึกษา จะมีอยู่ก็น้อยคนที่อ่านและเขียนหนังสือได้ ส่วนใหญ่แล้วผู้หญิงจะได้รับการศึกษาอบรมภายในบ้าน ซึ่งจะเป็นการศึกษาอบรมในด้านกิริยามรรยาท และการเป็นแม่บ้านแม่เรือน ซึ่งถือว่าสำคัญยิ่งโอกาสในการศึกษาเล่าเรียนของเด็กชายจึงมากกว่าหญิง เพราะ "เด็กชายนั้นเมื่อโตขึ้นราว 7 ขวบขึ้นไป บิดามารดาก็พาไปฝากอาจารย์ ชาวบ้านแต่ละคนย่อมจะมีพระสงฆ์ ซึ่งตนเคารพนับถือ และเป็นอุปฐากองค์หรือสององค์เสมอ บางคนก็รู้จักกับเจ้านายข้าราชการก็ส่งบุตรหลานไปให้ช่วงเช้า และอบรมความรู้ไปในตัว อยากรู้ก็ตีโดยมากต้องผ่านวัดเสียก่อน พออายุ 12 ขวบ ก็บวชเป็นเณร 20 - 21 ปี ขวบเป็นพระภิกษุ เมื่อบวชเป็นพระภิกษุแล้ว เรียกว่าบรรณินธิภาวะ ผู้ที่ใคร่แสวงหาความรู้ทางพุทธศาสนาก็จะพรรษาต่อ ผู้ที่จะออกมาแสวงอาชีพ ก็ออกมาทำงานกับอาจารย์ หรือผู้ชำนาญในอาชีพนั้น ๆ โดยมากวิชาชีพถ่ายทอดกันตามตระกูลกันระหว่างนี้ ชายหนุ่มอาจเรียนวิชาพิเศษ เช่น คานาอาคม วิชามวย กระบี่ กระบอง" (กวี จรรยาโรจน์, 2492 : 225) ส่วนทางด้านเด็กผู้หญิง "เมื่อโตมีอายุพอสมควรก็ช่วยพ่อแม่ทำงานบ้าน เช่น ตักน้ำ ตาข้าว เก็บผัก หักฟืน หุงข้าว ทอผ้า และเย็บปักถักร้อย สิ่งง่าย ๆ ตลอดจนเลี้ยงน่องที่จะมีโอกาสรู้หนังสือนั้นหายาก นอกจากจะเป็นลูกผู้ลากมากดีมีอันจะกิน แม้กระนั้นก็ไม่อยากให้ลูกผู้หญิงรู้หนังสือ เพราะกลัวจะเล่นเพลงยาว แต่งกลอนโต้ตอบกับผู้ชาย ดีมีดีอาจทำให้อวดเก่งง่าย เด็กหญิงบางคน ซึ่งเป็นลูกผู้หญิงของผู้มีอันจะกิน อาจมีความรู้เย็บปักถักร้อย และเย็บปักสิ่งที่ดี ๆ งาม ๆ ถึงขนาดด้วยก็ได้ (อนุমানราชชน, พระยา. 2510 : 147)

สภาพการศึกษาของไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นการศึกษาแบบโบราณ ซึ่งผู้ชายจะได้รับการศึกษามากกว่าผู้หญิง วิชาที่ศึกษาเล่าเรียนนั้น ได้แก่วิชาหนังสือ คือ การอ่าน การเขียน และเลข นอกเหนือไปจากวิชาหนังสือแล้วก็เป็นวิชาชีพต่าง ๆ เช่น วิชาหมอดู วิชาแพทย์ วิชาด้านศิลป์ ฯลฯ ฝ่ายหญิงนั้นศึกษาวิชาการบ้านการเรือน เย็บปักถักร้อย วิชาที่สำคัญที่จะอบรมกันเป็นพิเศษคือ การอบรมจรรยา มารยาท

สถาบันศาสนา

จุดกําหนดทางศาสนานั้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับความเชื่อ ซึ่งงานชิ้นต้นก็เป็นความเชื่อเกี่ยวกับภูตผีปีศาจและเทวดา โดยเข้าใจว่าเป็นสิ่งที่บันดาลให้เกิดความกลัวของธรรมชาติ ทั้งงานทางที่เป็นคุณและโทษ สถาบันศาสนาของสังคมมนุษย์ทุกชาติทุกภาษา ในระยะเริ่มจึงมีลักษณะที่เรียกว่า เทวนิยม ครั้นสมัยต่อ ๆ มา สถาบันนี้ค่อยวิวัฒนาการมาในรูปของการอบรมสั่งสอนในด้านคุณธรรม และมีลักษณะที่เรียกกันว่า ศาสนาอย่างสมบูรณ์ คือมีผู้ประกาศหรือศาสดา มีคำสอนในศาสนา มีสาวก มีศาสนสถาน มีสัญลักษณ์ มีพิธีกรรม และเป็นเรื่องเชื่อถือได้ (สุภัตรา สุภาพ, 2519 : 119 - 120)

สังคมไทยนับตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา ยอมรับพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ เนื่องจากแนวทางสอนของศาสนาพุทธไม่เกิดกัน การนับถือ หรือทำลายความเชื่อดั้งเดิม ซึ่งยังฝังลึกอยู่ในจิตใจคน คือหมายถึงการทำให้เสียภาพการนับถือตนเอง ซึ่งเป็นวิธีการสอนที่สอดคล้องกับธรรมชาติของมนุษย์ เพราะความเชื่อเป็นเรื่องของความสมัครใจ ด้วยเหตุนี้พุทธศาสนาจึงได้ได้รับความศรัทธาอย่างเหนียวแน่น สถานะของพุทธศาสนาที่เป็นอยู่ในสังคมไทย เรานั้น จัดว่าอยู่ในสถานะอันสูงสุด เพราะแม้แต่องค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งสังคมไทยยกย่องว่ามีฐานะ เป็นเจ้าชีวิตของทุกคน ก็ยังต้องเคารพกราบไหว้ พระภิกษุสงฆ์ (วิชาญ สว่างพงศ์, 2520 : 45)

บทบาทของพุทธศาสนาในสังคมไทย

พุทธศาสนาในสังคมไทยนั้นมิได้มีบทบาทแต่เฉพาะการอบรมสั่งสอนเท่านั้น แต่ทว่ายังมีบทบาทอื่น ๆ ควบคู่กันไปหลายประการดังนี้คือ

1. บทบาทในการอบรมสั่งสอนศีลธรรม

การอบรมสั่งสอนศีลธรรม คือ บทบาทโดยตรงของพุทธศาสนา คำสอนในศาสนาพุทธนั้นมีมากมายแต่เมื่อกล่าวโดยสรุปก็มีหลักปฏิบัติอยู่ 3 ประการคือ 1 ให้ละเว้นความชั่ว 2 ปฏิบัติความดี และ 3 ทำใจให้บริสุทธิ์

2. บทบาทในทางขนบธรรมเนียมและประเพณี

วัดในสมัยก่อนเปรียบเสมือนสถานชุมนุมของคนในท้องถิ่น ในโอกาสต่าง ๆ กัน นอกจากนี้แล้วยังเป็นศูนย์กลางในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาอีกมากมาย ขนบธรรมเนียมและประเพณีของไทย ย่อมมีพิธีกรรมทางศาสนาเข้าไปเกี่ยวข้องอยู่ด้วยเสมอ ไม่ว่าจะเป็น

ประเพณีเกี่ยวกับการเกิด การแต่งงาน หรือการตายก็ตาม

3. บทบาทในการศึกษา

สังคมไทยแต่โบราณ ศาสนามีบทบาทสำคัญต่อการให้การศึกษา กับประชาชน เนื่องจากว่า วัดเป็นศูนย์กลางการศึกษา ภารกิจในการให้การศึกษาต่อสังคมสมัยนั้น จึงขึ้นอยู่กับสถาบันศาสนา โดยมีหน้าที่ในการสั่งสอนศิลปวิทยาการต่าง ๆ ตลอดจนการอบรมขัดเกลา ให้มีความรู้ทางด้านการศึกษาประเพณีปฏิบัติคนานสิ่งที่ดีงาม

4. บทบาททางการปกครอง

การปกครองของไทยในสมัยโบราณนั้น พระมหากษัตริย์อยู่ในฐานะ 3 ประการคือ เจ้าชีวิต เจ้าแผ่นดิน และธรรมราชา (ทศพิธราชธรรม) ในสมัยพ่อขุนรามคำแหง พระองค์ได้ทรงสร้างพระแท่นมนังคศิลาอาสน์ไว้เป็นที่ว่าราชการ และนิมนต์พระสงฆ์มาแสดงพระธรรมเทศนา เป็นการอบรมศีลธรรมควบคู่ไปกับการปกครอง ในสมัยโบราณนั้น "วัดเป็นสถานที่ประชุมชุมชน ใช้สารวจบุคคล และเป็นที่พักคนชั่วขณะ การระดมพลในสมัยโบราณมักเรียกระดมตามวัดก่อนที่จะไปประชุมพลในที่ไกลชานเมือง" (ธรรมวาที, 2506 : 191)

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

สื่อพื้นบ้าน เป็นเครื่องมือสื่อสารดั้งเดิมของชาวบ้านที่มีความสำคัญต่อชุมชน นับเป็นโครงสร้างพื้นฐานของการสื่อสารในประเทศไทย มีวิวัฒนาการมาตั้งแต่สมัยโบราณ ก่อนยุคสุรยุทธ์ และสืบทอดต่อเนื่องมาทุกยุคทุกสมัย จนกระทั่งปัจจุบัน ซึ่งเป็นรูปแบบการสื่อสารระหว่างบุคคล (inter - personal communication) หรือบุคคลกับกลุ่ม หรือกลุ่มคนกับกลุ่มคน (group communication) ที่ได้ประเพณีปฏิบัติสืบทอดกันมาจนเกิดความเคยชิน และกลายเป็นประเพณี สื่อพื้นบ้าน จึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า สื่อประเพณี ซึ่งอยู่ในรูปของคำพูด ข้อเขียน บทเพลง ระบาย ละคอน พิธีกรรม ทักษะคติ ความเชื่อ การละเล่น ที่เปิดโอกาสให้มีการสนทนาวิสาสะ แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร จนเปรียบได้ว่า สื่อพื้นบ้านเป็นสนามประสบการณ์ และข้อมูลที่ฝังอยู่ในสมองของศิลปิน และคนดู เพราะสื่อพื้นบ้าน นอกจากจะให้ความบันเทิงแล้ว ยังเป็นการสื่อสารแบบบุคคลที่ผู้ส่งสารมีความใกล้ชิดกัน การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมจึงทำได้ง่าย อีกทั้งยังใช้ภาษาถิ่นเข้ามาประกอบในการแสดง จึงทำให้การสื่อสารระหว่างผู้ส่งสาร และผู้รับสาร มีความชัดเจนยิ่งขึ้น ตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นถึงบทบาททางสังคมที่สำคัญยิ่งของสื่อพื้นบ้านต่อสังคมไทยในอดีต คือการเผยแพร่

พระพุทธศาสนา เข้าสู่จิตใจของคนไทย โดยอาศัยสื่อพื้นบ้านเป็นหลัก

สื่อพื้นบ้านที่มีอยู่ในสังคมไทยนั้น มีความหลากหลายอยู่มาก เนื่องจากว่าสังคมไทยเป็นสังคมที่มีวัฒนธรรมอันดีงาม และสั่งสมมาหลายชั่วอายุคน ผู้วิจัยมุ่งศึกษาสื่อพื้นบ้าน "ละครเสภา" เพราะสื่อพื้นบ้านชนิดนี้ ได้อยู่ควบคู่กับสังคมไทยมาอย่างช้านาน ประกอบกับบทบาทหน้าที่ต่าง ๆ ของสื่อพื้นบ้าน "ละครเสภา" มีความโดดเด่น และสอดคล้องกับแนวความคิดสมัยใหม่ ที่จะนำสื่อพื้นบ้านเข้ามาปรับใช้กับการพัฒนา ทั้งทางด้านจริยธรรม และคุณธรรมต่าง ๆ

ผลงานการศึกษาค้นคว้าวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสื่อพื้นบ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับเรื่อง การขับเสภาขุนช้างขุนแผน มีผู้ได้ศึกษาเรื่องนี้ในเชิงวรรณคดีหลายท่าน ทว่าการศึกษาเรื่องนี้ในเชิงสื่อพื้นบ้านยังไม่แพร่หลายนัก ผู้วิจัยจึงนำการศึกษาคุณค่าของวรรณคดีขุนช้างขุนแผน เข้ามาใช้อ้างอิงหลายท่าน อาทิเช่น

วิชาญ สว่างพงศ์ (2520 : บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเกี่ยวกับความเชื่อในเสภาขุนช้างขุนแผน พบว่า เสภาขุนช้างขุนแผน ได้ถ่ายทอดแนวคิด ความเชื่อต่าง ๆ ในสังคมไทย โดยสะท้อนออกมาให้เห็นเป็นความเชื่อในเรื่องครอบครัว การอบรมสั่งสอนบุตร ความเชื่อเรื่องบทบาททางสังคม ตลอดจนความเชื่อในสถาบันการปกครอง และศาสนา ซึ่งก่อให้เกิดความกลมเกลียวในสังคมสืบต่อมา

ศักดิ์ บั้นเหนงเพ็ชร (2527 : บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง คุณค่าเชิงวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน พบว่า วรรณคดีขุนช้างขุนแผนสะท้อนให้เห็นการดำเนินชีวิต ความนึกคิด ค่านิยม และสภาพความเป็นอยู่ของชาวไทย โดยทั่วไปในอดีตอย่างแจ่มชัด นอกจากนั้นแล้ว ยังเสนอท่านเรื่องอันสำคัญได้แก่ แนวคิดทางพุทธศาสนา ในข้อที่ว่า สรรพสิ่งทั้งหลายเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยงแท้แน่นอน มีการเกิดแล้วก็มี การดับวนเวียนกันอยู่เป็นวัฏสังสาร

ส่วนการศึกษาค้นคว้าวิจัยละครประเภทต่าง ๆ ในฐานะสื่อพื้นบ้าน ก็มีผู้ศึกษาเรื่องนี้หลายท่าน ผลงานการศึกษาที่สำคัญ คือ

บทความเรื่อง The Philippine Cinakulo, Tradition and Innovation โดย Nicanor G. Tiongson (1992) เป็นการศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงของละครจินาสูโรล (Cinakulo) ในฟิลิปปินส์ ที่เปลี่ยนแปลงบทบาทจากละครประเพณี มาสู่ละครที่มีบทบาทหน้าที่ทางการเมืองในช่วงหลังของฟิลิปปินส์ งานชิ้นนี้กล่าวถึงพื้นฐานของวัฒนธรรมคริสเตียน ที่แพร่เข้ามาอยู่ในแ่งมุมต่าง ๆ ของชีวิตชาวฟิลิปปินส์มากกว่า 400 ปีแล้ว มีการนำเรื่องราวชีวิตของพระเยซูในตอนถูกตรึงไม้กางเขน และการกลับมาเกิดใหม่ของพระเยซู มาทำเป็นการแสดง

เรียกว่า จินาสูโร ซึ่งการแสดงนี้เป็นธรรมเนียมปฏิบัติในช่วงสัปดาห์ศักดิ์สิทธิ์แห่งการระลึกถึงพระเยซู ช่วง 20 ปีที่ผ่านมา ได้เกิดการแสดงจินาสูโรแบบใหม่ จากกลุ่มคนงาน ชาวนาชาวประมง ซึ่งละครได้แสดงออกถึงความยากจน และความรุนแรง โดยปรับเข้ากับเรื่องราวในศาสนาคริสต์อย่างสัมพันธ์กัน ทั้งละครจินาสูโรเก่าและใหม่ ต่างก็พูดถึงชีวิตของพระเยซู แต่ต่างกันตรงโลกทัศน์ที่สื่อผ่านการผลิต และบทแสดง จินาสูโรแบบประเพณีก็ยังคงมีอยู่มาปัจจุบัน ในบริเวณที่อยู่ห่างไกลออกไปจากเมืองที่ยังมีชีวิตแบบเกษตรกรรม ช่วงเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนเมษายนจะมีการเล่นละคร ซึ่งระเบียบเศรษฐกิจแบบนี้เอื้อต่อการจัดแสดงจินาสูโร โลกทัศน์ทางความเชื่อภายใต้เงื่อนไขว่ล้อมดังกล่าวที่สนับสนุนให้จินาสูโรแบบประเพณี ได้แก่

1. สัตว์โลกในจักรวาลมีการจัดระเบียบเป็นลำดับชั้น เช่น พระเจ้าปกครองเหล่านางฟ้า กษัตริย์อยู่เหนือไพร่ฟ้า จนกระทั่งผู้กำกับ คือผู้มีอำนาจจัดการบรรดาตัวละครจินาสูโรต่าง ๆ

2. สัตว์โลกจำเป็นต้องดำเนินรอยตามโครงสร้างอำนาจหน้าที่ที่มีอยู่

3. พระเจ้าสามารถเอาชนะความยุติธรรมได้

4. ธรรมชาติเป็นต้นกำเนิดของความดีและความเลวของมนุษย์

5. มนุษย์ยอมอยู่ภายใต้อำนาจของพระเจ้า

จากรากลึกทางความเชื่อในศาสนา ทำให้ละครจินาสูโร ยึดถือปฏิบัติสืบทอดจากบรรพบุรุษในช่วงเทศกาลศักดิ์สิทธิ์ เพื่อตอบแทนพระเจ้า ส่วนคนยากจนก็ใช้ละครนี้เสมือนหนึ่งพิธีกรรมที่บรรเทาความกดดันในโชคชะตาของตนเอง สิ่งที่เราเห็นชัดที่สุดนั่นคือการแสดงจินาสูโรในแบบเก่าแก่มักซับซ้อนสวดมากกว่า โดยที่ถือว่าเป็นละครเพื่อแสดงเป็นวัตถุประสงครองลงไป

จินาสูโรแบบสมัยใหม่ เริ่มเปลี่ยนแปลงภายหลังจากการยกระดับการศึกษา ซึ่งเน้นความมีเหตุผลและความเป็นศาสตร์เหนือโชคชะตา ทัศนะใหม่ที่เกิดขึ้นจากโลกทัศน์เดิมที่ทุกอย่างเกิดขึ้นและถูกกำหนดโดยพระเจ้า จึงเปลี่ยนเป็นว่า มนุษย์สามารถกำหนดโชคชะตาได้จากการทำงานและการสะสมทุน มนุษย์สามารถเลื่อนชั้นทางสังคมของตนได้ด้วยตนเอง

Bangong Kristo (1907) เป็นละครเรื่องแรกที่พยายามแปลความพระเยซูใหม่ ซึ่งมีความสมบัติเป็นศูนย์กลางของกรรมกรและชาวนา เพื่อเรียกร้องค่าแรงเพิ่มจากเจ้าของโรงงานและเจ้าของที่ดิน

จินาสูโรสมัยใหม่จึงเป็นตัวแทนของความคิดแบบวัตถุนิยม และวิพากษ์วิจารณ์สังคม ซึ่งชี้ให้เห็นโลกทัศน์ใหม่ในด้าน

1. เศรษฐกิจ การเมือง และโครงสร้างสังคม เป็นผลจากความพยายามของมนุษย์ที่มีต่อธรรมชาติ

2. มีการต่อสู้ระหว่างมวลชนกับชนชั้นที่ควบคุมการผลิต
3. โครงสร้างสังคมสามารถเปลี่ยนแปลงได้
4. ชนชั้นแรงงาน และชาวนา สามารถรวมกลุ่มจัดการตนเองได้

ละครสมัยใหม่ได้ตีความเรื่องพระเยซูขึ้นมาใหม่ โดยนำเสนอในรูปแบบของความขัดแย้งในสังคมฟิลิปปินส์ โดยเฉพาะใน 2 ทศวรรษที่ผ่านมา ซึ่งละครได้พยายามทำให้เกิดผลต่อการเปลี่ยนแปลงสังคม โดยทำหน้าที่เป็นสื่อในการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ ค่านิยม ในช่วงที่มีวิกฤตการณ์ทางสังคม ซึ่งละครจินตนาสู่โลกประสบความสำเร็จก็เพราะว่า ใต้นาเอาละครประเพณีมาดัดแปลงให้เหมาะกับเงื่อนไขและสภาพทางสังคม โดยที่ละครสมัยใหม่นำเอาเรื่องราวของพระเยซูมาปรับใช้กับเหตุผลทางด้านการเมือง

ในงานศึกษาเรื่อง Towards a Social - Historical Ethnomusicology : Bangsawan as case study โดย ทาน โซน เบ็ง (Tan Sooi Beng 1992) กล่าวถึงกำเนิดและการเปลี่ยนแปลงของการแสดงละครบังสวาน (Bangsawan) ในมาเลเซียว่าบังสวานเป็นการแสดงแบบใหม่ในมาลายา ซึ่งเกิดขึ้นตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 โดยปรับปรุงมาจากการแสดง Parsi ของอินเดีย บังสวานเป็นการแสดงทางพาณิชย์ของคนในเมืองเรื่องแรกๆ ที่ได้รับความนิยม และเป็นการแสดงที่กลุ่มชาติพันธุ์ทุกกลุ่มรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน ในช่วงที่มีการแสดงบังสวานเกิดขึ้นมานั้น เป็นระยะที่มาเลย์ตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ ทั้งเป็นระยะที่มีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม การเมือง วัฒนธรรม และประชากรอย่างรวดเร็ว บังสวานจึงมีลักษณะหลากหลาย เป็นของใหม่ที่ปรับใหม่เข้ากับสถานการณ์ใหม่และผู้ชมกลุ่มใหม่ โครงสร้างของเรื่องรู้สึกแบบใหม่ (The new structure of feeling) ทั้งเกิดขึ้นเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างรวดเร็ว และบังสวานเองก็เน้นความหลากหลายและแตกต่าง เรื่องที่แสดงก็มีทั้งจากตะวันตก มาเลย์ อินเดีย จีน ชาว สเปน อียิปต์ ตุรกี และประเทศอื่น ๆ ส่วนเพลงนั้นก็เป็นการรวมกันระหว่างเพลงมาเลย์กับเพลงตะวันตก ดังนั้นบังสวานจึงทำให้นักดนตรีต่างชาติพันธุ์ต่างก็เข้ามาช่วยกันได้ เนื่องจากบังสวานเป็นการแสดงพาณิชย์ (commercial theatre) บังสวานจึงต้องปรับตัวไปตามความนิยมของผู้รับชม ในคริสต์ศตวรรษ 1930 เกิดลัทธิชาตินิยมมาเลย์ เรื่องราวละครจึงได้บรรจุลักษณะเนื้อหาชาตินิยมและการแต่งกายมาเลย์เข้าไปในการแสดง และเมื่อภาพยนตร์ตะวันตกแพร่หลาย ผู้ชมนิยมเรื่องราวที่เป็นจริง (realism) มากกว่าเรื่อง

เพื่อฝัน (fantasy) บังสวานก็สนองความนิยมของผู้ชมโดยค่อย ๆ เพิ่มลักษณะความสมจริงขึ้นเรื่อย ๆ เช่น การดำเนินเนื้อเรื่องจะบอกสถานที่และเวลาที่แน่นอน เวทีก็จะแสดงลักษณะสถานที่จริง ๆ ตัวละครแสดงอารมณ์ ความรู้สึกที่แท้จริง แต่งกายแบบสมจริง อย่างไรก็ตาม บังสวานมิได้แสดงลักษณะใหม่ ๆ โดยสิ้นเชิง หากยังคงสืบทอดลักษณะเก่าควบคู่ไปด้วย ในช่วงทศวรรษที่ 1940 และต้นทศวรรษ 1950 บังสวานเริ่มเสื่อมความนิยมลง เนื่องจากสงครามโลกครั้งที่สองที่ก่อให้เกิดความอดอยากยากแค้น และในปลายทศวรรษ 1960 มีบันเทิงแบบใหม่เกิดขึ้นคืออุตสาหกรรมภาพยนตร์ ประกอบกับความรุ่งเรืองของลัทธิชาตินิยมมาเลย์ บัณฑิตาขมาเลย์ ได้สร้างการแสดงแบบใหม่ที่เรียกว่า Sandiwara เพื่อแสดงความรู้สึกและจิตวิญญาณการต่อต้านลัทธิอาณานิคม และเรียกร้องอิสรภาพ เนื้อหาเรื่องราวจะเสนอสภาพเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และการเมืองมาเลย์ ต่อมาในช่วงทศวรรษที่ 1970 และ 1980 มีการฟื้นฟูบังสวานเพื่อสนองการเปลี่ยนแปลงสังคมมาเลเซีย ปัจจุบันก็ยังมีการแสดงบังสวานอยู่ โดยได้รับการส่งเสริมจากรัฐบาล ทั้งนี้เนื่องจากในปี 1969 เกิดจลาจลทางชาติพันธุ์ขึ้น รัฐจึงสร้างศิลปะและวัฒนธรรมประจำชาติขึ้น เพื่อส่งเสริมความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ดังนั้น จึงมีการสร้างรูปแบบประจำชาติของศิลปการแสดง (National forms of the performing arts) เจ้าหน้าที่รัฐบาลและผู้เชี่ยวชาญทางวัฒนธรรมได้จับปรับบังสวานใหม่มีลักษณะเป็นมาเลย์แท้ (Malayized) เนื้อเรื่องละครเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับมาเลย์ ไม่ว่าเรื่องราวดะวันตก จีน อินเดีย อีกต่อไป

งานศึกษาเกี่ยวกับการแสดงบังสวานในมาเลเซีย จึงชี้ให้เห็นถึง เหตุการณ์ทางการเมืองและสังคมที่มีผลต่อการเคลื่อนไหวในรูปแบบของการแสดง โดยนำเสนอผ่านประวัติศาสตร์ของการแสดงชนิดนี้ ตั้งแต่เริ่มแรกที่ผูกพันอยู่กับพิธีกรรม มาสู่การแสดงเพื่อพาณิชย์ในยุคที่รับวัฒนธรรมตะวันตก จนกระทั่งมาสู่การทบทวนที่ทางการเมือง เมื่อมาเลย์พยายามสร้างชาติและต้องมีวัฒนธรรมส่วนกลาง เพื่อสร้างความเป็นหนึ่งเดียวของชาติและเพื่อเผชิญกับกระแสวัฒนธรรมโดยรวมของโลก

นอกจากนี้แล้ว มีผู้วิจัยเกี่ยวกับ "ละครสมัยใหม่" คือ "ละครโทรทัศน์" ในการถ่ายทอดความเชื่อและค่านิยมในสังคมไทยหลายท่านด้วยกัน เช่น กาญจนา แก้วเทพ (2533) ได้ทำการศึกษาเรื่อง "มิติด้านอุดมการณ์ในละครโทรทัศน์ไทย" เพื่อประกอบการสัมมนาเรื่อง "สื่อมวลชนในสังคมไทย : สถานภาพและแนวโน้มในทศวรรษที่ 1990" กา-วิจัยครั้งนี้เป็นการวิเคราะห์ละครโทรทัศน์ไทยหลายประเภท โดยชี้แนวคิดเรื่องอุดมการณ์การธำรงรักษาสภาพสังคมที่เป็นอยู่ แนวคิดเรื่องกระบวนการผลิตซ้ำ เพื่อสืบทอดอุดมการณ์ และการแยกประเภท

ของ อองซาร์ คือ อุดมการณ์ทางการเมือง อุดมการณ์ทางสังคม ซึ่งก็คือ คุณค่าและค่านิยมต่าง ๆ ที่เป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของบุคคลและสอดแทรกอยู่ในชีวิตประจำวัน เช่น การเคารพผู้อาวุโสกว่า ความกตัญญู นอกจากนี้แล้วผู้วิจัยได้กล่าวว่ เนื้อหาในละครโทรทัศน์ส่วนใหญ่จะสอนอุดมการณ์ทางสังคมมากที่สุด

อภิญา ศรีรัตนสมบูรณ์ (2533 : บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง การวิเคราะห์ละครโทรทัศน์ชุด "คู่กรรม" ในการถ่ายทอดความเชื่อและค่านิยมในสังคมไทย พบว่า ละครโทรทัศน์ชุดนี้ ได้ถ่ายทอดแนวคิดซึ่งสะท้อนความเชื่อและค่านิยมรวม 6 แนวคิดสำคัญคือ แนวคิดในเรื่องความรัก แนวคิดในเรื่องความรับผิดชอบต่อครอบครัว แนวคิดในเรื่องบทบาททางสังคม ตามลักษณะทางเพศ แนวคิดในเรื่องการดำรงชีวิต แนวคิดในเรื่องความไม่เท่าเทียมกัน และแนวคิดที่เกี่ยวกับศาสนาและความเชื่อ โดยแนวคิดเหล่านี้ได้รับการถ่ายทอดผ่านทางคำพูดและการกระทำของตัวละครเป็นส่วนใหญ่

ธีรนง เกิดสุคนธ์ (2525) ได้ทำการวิจัยเรื่องการศึกษาอิทธิพลทางจริยธรรมจากสื่อละครโทรทัศน์ที่มีต่อเยาวชน เพื่อให้ทราบถึงอิทธิพลทางด้านจริยธรรมจากสื่อละครโทรทัศน์ที่มีต่อนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นในกรุงเทพมหานคร ในเรื่องความรับผิดชอบ ความซื่อสัตย์สุจริต ความมีเหตุผล ความกตัญญูต่เวที่ ความมีระเบียบวินัย ความเสียสละ ความสามัคคี การประหยัด ความยุติธรรม ความอดสาหะ และอื่น ๆ และเพื่อให้ทราบถึงความสัมพันธ์ระหว่างอิทธิพลทางจริยธรรมจากสื่อละครโทรทัศน์กับองค์ประกอบ คือ พื้นฐานการศึกษาของบิดามารดา ฐานะทางเศรษฐกิจของครอบครัว สภาพแวดล้อมที่อยู่อาศัย ลักษณะการเลี้ยงดู และอบรมสั่งสอนบุตร การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงสำรวจ พบว่านักเรียนส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลทางจริยธรรมจากสื่อละครโทรทัศน์ตามพฤติกรรมของตัวละครที่กระตุ้นให้ทำดี และเหตุการณ์ที่มีอิทธิพลต่อนักเรียน แต่นักเรียนส่วนใหญ่ไม่เคยเปลี่ยนแปลงจากตัวละคร นอกจากนี้พื้นฐานการศึกษาของบิดามารดา ฐานะทางเศรษฐกิจของครอบครัว สภาพแวดล้อมที่อยู่อาศัย ลักษณะการอบรมสั่งสอนบุตร ไม่มีความสัมพันธ์กับอิทธิพลทางจริยธรรมของสื่อละครโทรทัศน์ที่นักเรียนได้รับ

จากการศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยดังกล่าว ที่เกี่ยวกับสื่อพื้นบ้าน "ละครเสภาขุนช้างขุนแผน" ดังปรากฏในงานวิจัยข้างต้น แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการศึกษาในด้านนี้ เพื่อประโยชน์ในการสนับสนุนงานวิจัยถึงแม้ว่ายังไม่ม้งานวิจัยที่เป็นสื่อพื้นบ้านละครโดยตรงให้ค้นหา แต่ก็สามารถนำมาประยุกต์ใช้เป็นแนวทางการศึกษา และวิเคราะห์ถึงบทบาท และค่านิยมในสื่อพื้นบ้านละครเสภาขุนช้างขุนแผน ได้พอสมควร